

ביוגרפיה של היסטוריון אחר

יעקב ברנאי, שמואל אטינגר: היסטוריון, מורה ואיש ציבור, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ב, 487 + [7] + [16] עמ'

שמואל אטינגר היסטוריון, מורה ואיש ציבור

יעקב ברנאי

מרכז זלמן שזר

הפוליטיקה, הביטחון והאמנות; הביוגרפיות המוקדשות לאנשי אקדמיה נדירות.

הביוגרפיה של שמואל אטינגר היא פריצה לתחום שהיה כמעט חתום. הביוגרף, פרופ' יעקב ברנאי, היה מן הסתם ער להשגות צפויות. הוא היה תלמידו של אטינגר, ואטינגר גם הנחה אותו בעבודת הדוקטור. יחס כזה בין מחבר ביוגרפיה לדמות שעליה הוא כותב הוא הסיבה להסתייגות החשדנית של האקדמיה מביוגרפיות שהולדתן בחצרות החסידים. אפשר להניח ש'נקי הדעת בירושלים', כפי שכונה ש"י עגנון בסרקום את הפרופסורים הירושלמים, ירימו גבה, מה גם שכרנאי איננו מסתיר את הערצתו לאטינגר. הבחירה באטינגר עלולה לעורר תהיות נוספות: הוא לא נמנה עם מייסדי האוניברסיטה העברית ולא עם הדור הראשון של הפרופסורים להיסטוריה בה. הוא מעולם לא כיהן בתפקיד מרכזי כמו רקטור, ואף לא היה דקן. האסכולה הירושלמית,

הזיכרון היהודי הקצה מקום נכבד לסיפור חייהם של אישי ציבור ורוח בולטים. לימים התפתחה סוגה יוקרתית של שבחי צדיקים, ואחת מהסתעפויותיה הנפתלות היא הביוגרפיות שהתמקדו בתהילת אבות הלאומיות היהודית החדשה. במאה העשרים התנועות הרעיוניות לגוניהן הקימו להן כל אחת מרכז תרבות והפעילו בו מערך פוליטי-תרבותי, שכלל בדרך כלל ארכיון, מרכז מחקר והוצאה לאור. התוצר היוקרתי של חצרות החסידים החילוניות הללו היה הביוגרפיה מטעם. דוגמה ידועה היא הביוגרפיה של דוד בן-גוריון פרי עטה של ברכה חבס. שם הביוגרפיה, 'האחד ודורו', היה פרפרזה על דימויו של בן-גוריון בעיני חסידיו – האחד בדורו.

הביוגרפיות מטעם לא הסתירו את מגמתן האידאולוגית. אם נעשה תחקיר קודם לכתיבתן, הוא היה חלקי בלבד; לא היה בהן ניתוח ביקורתי; וכתב-היד עבר קודם פרסומו צנזורה קפדנית של המנהיגות הפוליטית. אין פלא אפוא שהאקדמיה המקומית, שראשיתה באוניברסיטה העברית בירושלים, התייחסה בחשד לסוגה זו. חוקרי האוניברסיטה מתחומי הרוח והחברה נמנעו מחיבור ביוגרפיות ולא נטו לאשר לתלמידיהם תכניות לעבודות דוקטור שבמרכון ביוגרפיה. הכניסה לתחום זה היא אטית, ועדיין הביוגרפיות האקדמיות מעטות, והן מתמקדות באישים מעולם

האקדמיות. היה עליו להסתייע בפטרונים שעמדו על כישוריו המיוחדים, ובראשם בן-ציון דינור, ולהתמודד עם מתנגדים שכפרו בהם, בעיקר עמיתיו בחוג המקביל, החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטה. ברנאי מקצה למאבקים אלו מקום רב, אולי רב מדי, ומפרט עד דק את מערכת היחסים הנפתלת בין אטינגר לכמה מהדמויות הבולטות באוניברסיטה. הוא עוקב בדקדקנות אחר יחסים אלו ואחר השינויים שחלו בהם במהלך השנים מחברות אמיצה ליריבות מרה ולעתים רחוקות גם להפך. הקורא הנחשף לשורה ארוכה כל כך של מריבות, לא פעם קטנוניות, יכול לשער שחלק גדול מחייו בזבז אטינגר בריב ומדון. דומני שנקודה זו בביוגרפיה מוגזמת; אמנם בפעילותו האקדמית והציבורית היה אטינגר לוחמני ועיקש, והאש הקנאית שפיעמה בו דחפה אותו למאבקים שבהם קנה לו יריבים, אך הרבה יותר מהם הוא רכש מעריצים.

אולי כדי לאזן את התמונה מקצה הביוגרפיה מקום נרחב לייחודו של אטינגר כהיסטוריון הזמנים החדשים בתולדות ישראל. גם כאן נקודת ההתחלה בעייתית: מבחינה כמותית התוצר המחקרי של אטינגר לכאורה איננו מרשים, עיקר פרסומו המחקריים הם מאמרים לא ארוכים שהוא הרבה למחזורם והוציאם בקבצים שונים בכמה שפות, ושדות המחקר שעסק בהם מצומצמים לכאורה – התפתחות החסידות, מעמדם של היהודים ברוסיה והאנטישמיות המודרנית. ושוב, המילה החשובה בקשר למיעוט שדות המחקר והתוצר המחקרי היא לכאורה. ברנאי מתחקה בקפדנות על הולדת כל אחד ממאמריו המרכזיים של אטינגר וחושף את לבטיו בעת כתיבתם ואת בחירת במות הפרסום. הוא אף סוקר את פרטי התגובות על פרסומם וממשיך ועוקב אחר מעמדם בשיח האקדמי. כראוי לביוגרפיה המתמקדת בפרשת חייו של איש אקדמיה, ברנאי משלב

התופסת מקום נכבד מאוד בביוגרפיה, איננה פרי רוחו. גם בתחום המקצועי יש כביכול קושי להצביע על מקומו הבולט, לפחות על פי ההגדרות של סולם החשיבות הפורמלית: אטינגר לא זכה בפרס ישראל להיסטוריה, ולא נמצא ראוי להיבחר לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. יצוין שמספר מרשים של היסטוריונים, רבים מהם עמיתיו מהאוניברסיטה העברית, זכו לבחירה הנכספת, המציבה את המוכתרים בתואר חבר האקדמיה בשורה הקדמית, וממילא מי שאיננו נמנה עמם מוצב כביכול במקום נמוך יותר בהיררכיה. הדגש בכל ההשגות הללו הוא על המילה כביכול. סולם היוקרה הפורמלי איננו מלמד על מיקומו הראוי של חוקר בהיררכיית גדולי הרוח, הוא מלמד על נפתלות מתן פרסי ישראל והבחירה לאקדמיה הלאומית למדעים.

דווקא המדרים הבנליים, שלא סיווגו את אטינגר כהיסטוריון בולט, מקנים בסיס מעניין לביוגרפיה. ישעיהו ברלין, נשיא האקדמיה המלכותית הבריטית ומי שנחשב אחד מהוגי הדעות החשובים במאה העשרים, כתב שאטינגר היה 'ההיסטוריון היהודי החשוב ביותר בימינו' (עמ' 241). גם סאלו בארון, נשיא האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, הגדיר אותו 'כהיסטוריון החשוב ביותר של תולדות ישראל' (עמ' 237), בהיתלותו באילנות גבוהים אלו יכול ברנאי לקבוע כי 'אטינגר היה ההיסטוריון הבולט בדורו' (עמ' 13) ולמצוא לכך עוד סימוכין מגדולי עולם, בעוד דווקא אצלנו, ובמיוחד באוניברסיטה העברית, הוא נאלץ להיאבק על מעמדו. כותב שורות אלו, הנמנה גם הוא עם תלמידיו של אטינגר, מסכים עם הראשונים ותמה על האחרונים.

היחס המסויג לאטינגר החל כבר בשלב מינויו לחבר סגל באוניברסיטה העברית ובא לידי ביטוי בהמשך דרכו בקשיים בקידומו לכל אחת מהדרגות

לקרב את הציבור הרחב אל התודעה ההיסטורית. הוא היה הרוח החיה ב'מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי' והקדיש לו זמן רב, ובמקביל היה אחד הפעילים הבולטים ב'חברה ההיסטורית הישראלית'. בהיותו יושב ראש ועדת המקצוע להוראת ההיסטוריה במשרד החינוך הוא השקיע מאמץ רב בתכנון לימודי ההיסטוריה בבתי הספר. ונוסף על כך מספר הדוקטורנטים שלו היה גדול מאוד, ומניסיוני אני יכול להעיד שהתגייסותו למענם חרגה בהרבה מהמחויבות של מנחה דוקטורט לתלמיד המחקר שלו.

חלק גדול מזמנו ייחד אטינגר למה שברנאי מכנה 'הסינתזות הגדולות'. סדרת ספרי הלימוד שחיבר עם שותפים, 'דברי הימים', הייתה המקור שממנו ינקו דורות של תלמידי תיכון. כמתווה תכניות לימודי ההיסטוריה בבתי הספר הוא היה ער להדרתם של יהודי המזרח מהנרטיב, ובנקודה רגישה זו מחל על העדר תשתית מחקרית מספקת ויזם את כתיבת 'תולדות היהודים בארצות האסלאם' ('הספר הירוק'), חיבור בן שלושה כרכים שכתבו חוקרים שונים בהנחייתו. מאז התפתח המחקר, ועדיין ספר זה הוא כלי מרכזי ללימוד תולדות יהודי המזרח. מעמד מיוחד היה לספר 'תולדות עם ישראל בעת החדשה' ('הספר האדום'), שפורסם בשנת 1969, ושהיה עשרות שנים ספר לימוד לסטודנטים ולשוחרי דעת. ספר זה הוא אחד משלושה כרכים שחבקו את תולדות היהודים לאורך ההיסטוריה, ואף שאת שני הכרכים האחרים כתבו עמיתיו של אטינגר מהאוניברסיטה העברית, רוחו משתקפת גם בהם. בשלושת הכרכים הללו מוצתה המגמה ההיסטוריוגרפית המכונה האסכולה הירושלמית. סוגיית האסכולה הירושלמית משולבת בכיורפיה לכל אורכה. בבסיסה ההיסטוריוגרפית מונחת ההנחה שתולדות היהודים לתפוצותיהם, תהפוכות נדודיהם והשינויים הדרמטיים שחלו

את החוקר במחקרו. אך גם כאן הדקדקנות שלו לפעמים מלאה את הקורא – כיוון שחלק גדול מהמאמרים פורסמו שוב ושוב בווריאציות שונות ובתקופות שונות, וכיוון שהם שבים ונזכרים, יש בספר חזרות מיותרות על נושאים שכבר נדונו. אטינגר עצמו היה מודע בכאב למיעוט היחסי של מחקריו, וברנאי קובע בצדק שהסיבה העיקרית לכך הייתה נטייתו להיסחף למקומות אחרים. אטינגר נקרע בין המשיכה העמוקה למחקר לבין תודעתו החברתית רבת הלהט, שגרמה לו להקצות חלק ניכר מזמנו לפעילות ציבורית. המתח הפנימי הזה ניכר כבר בראשית דרכו. הסטודנט המבריק בן השבע-עשרה שהחל את לימודיו בשלהי שנות השלושים באוניברסיטה העברית, נשאב לקומוניזם, ולשם פעילותו במפלגה הבלתי גלית קטע את לימודיו באוניברסיטה לתקופה ממושכת. בתקופה שלפני הקמת המדינה הוא היה הדמות הבולטת בקרב 'הקומוניסטים העבריים', ונרדף משום כך על ידי הממסד ובה בעת נקלע למחלוקות אידאולוגיות חריפות עם חבריו לננועה. מאבקו בתוך התנועה הקומוניסטית חשף את אחיזתו העמוקה בלאומיות היהודית המתחדשת. ערב הקמת המדינה הוא נטש את הקומוניזם, וכפי שהיה קודם לכן קומוניסט נחרץ היה מעתה ציוני נלהב. הציונות שלו הייתה סינתזה מרתקת בין ממד העומק של בקיאותו בתולדות היהודים לבין הרדיקליזם הסוער שאפיין את אישיותו. אטינגר הוא אחד המנסחים הבהירים של הציונות כביטוי להתפתחות הלאומיות היהודית בעת החדשה.

סיבה נוספת לאי הצלחתו של אטינגר לעמוד במשימות שהציב לעצמו הייתה המתח בין השאיפה להעמיק לחקור ולחדש לבין הרצון להנחיל לציבור הרחב את מה שכבר עלה מהמחקר. במבט לאחור נראה שתחושת המחויבות לחברה היא שניצחה בתחרות הפנימית הזאת. ברנאי מונה שורה ארוכה של פעילויות של אטינגר שנועדו

אטינגר; דומה שהמאמץ הזה מיותר. אפשר היה לנפות עוד חלקים ובכך לתת לביוגרפיה זרימה כרונולוגית. ביקורת זו מתגמדת למול המאמץ העצום ורוחב היריעה הנפרשת בספר, המחזירים אלינו את שמואל אטינגר ומציבים אותו מחדש ברום גדולתו.

אטינגר היה ההבטחה הגדולה של חקר תולדות היהודים בעת החדשה. מדי פעם הוא בישר לסיבתו על כוונתו להיפטר מהמטלות הציבוריות שעמס עליו ולהתפנות לכתיבת הסבר שיטתי שישלב את היסוד הקבוע בהיסטוריה של עם ישראל ואת הכוחות המשתנים שהשפיעו על מהלכה. הוא נשא נפשו למחקר מעמיק שיחבר בין הדת למסורת, בין האנטישמיות לרומנטיקה, בין תודעת השליחות להתפתחות הלאומיות ובין כולם לציונות. במהלך השנים הוא התחיל פעם ועוד פעם את מפעל החיים הכביר הזה. בינתיים הוא פרסם, כמתאבנים, מאמרים שהיו אמורים להיות חלק מהמפעל. מאמרים אלו היו לאבני דרך בשיח ההיסטורי וגררו אותו שוב להשקעה רבה בדיונים, בכנסים, בתלמידי מחקר ובפרסום ספרים כלליים מסוג 'הספר האדום' ו'הספר הירוק'. סמוך לפטירתו הוא אמר בריאיון עיתונאי: 'אותי הכי פחות מעניין מה שהיה', והדגיש: 'העיסוק שלי בעבר בא להשפיע על ההווה' (עמ' 423). את מחקרו הגדול בחקר העבר, מחקר שאמור היה להסביר את ההווה ולהשפיע עליו, הוא החמיץ, אבל הוא הותיר אחריו כלי מחקר חשובים, תלמידים שהיו לחוקרים ואולי גם אסכולה היסטוריוגרפית. שמואל אטינגר, שהקדיש את כתיבתו לייחודם של היהודים בקרב העמים, היה מיוחד בקרב היסטוריונים.

בגורלם, מבטאים את רציפותה, אחדותה וייחודה של ההיסטוריה היהודית. עמדה זו, שהייתה שנויה במחלוקת, נוסחה באוניברסיטה העברית על ידי מוריו של אטינגר, בן-ציון דינור ויצחק בער, והוא היה ממשיכם הפעיל. באמצעות הרציפות, האחדות והייחוד הוא ביקש להסביר את מה שכינה 'סוד התמדת הקיום היהודי', ועליהם ביסס את הנדבכים האינטלקטואליים של הלאומיות היהודית בלבושה הציוני. יש להוסיף שאטינגר הרבה בשיחות אישיות עם מקורבים ותלמידים, בדרך כלל בביתו, ובשיחות אלה חזר שוב ושוב לנושא ייחודם של היהודים. דומה שבכך הסביר לעצמו ההיסטוריון האתאיסטי, שנטה לרדיקליזם, את רבקותו העמוקה בתולדות היהודים ואת יהדותו שלו, שהיה בה גם מרכיב מיסטי.

הביוגרפיה ארוכה וגדושת פרטים ונתונים, ומשום כך בולטים החלקים הנמסרים לקורא בצמצום. הפרק הקומוניסטי בחייו של אטינגר הוא רב חשיבות להבנת אישיותו הסוערת, אבל הדיון בו חלקי. הסיפור המשפחתי המורכב שלו מוצנע עד כדי הדחקה. אכן כותרת המשנה של הספר 'היסטוריון, מורה ואיש ציבור' מכריזה על כך מראש, אולם הצמצום הזה גורע מהגדרת הספר ביוגרפיה.

ביוגרפיה אמורה להיות כרונולוגית וללוות את גיבורה בשלבי חייו לפי סדרם. ברנאי, שהחליט מראש להתמקד ביצירתו המחקרית של אטינגר, תמך בין ציר הזמן לבין ניתוח המחקר, המובא בנפרד ממהלך חייו של החוקר. בפרק אחד העז ברנאי להיכנס לנעליו של מורו ולהעטות בשר על שלד ראשוני של קורס היסטוריוגרפי שעיצב